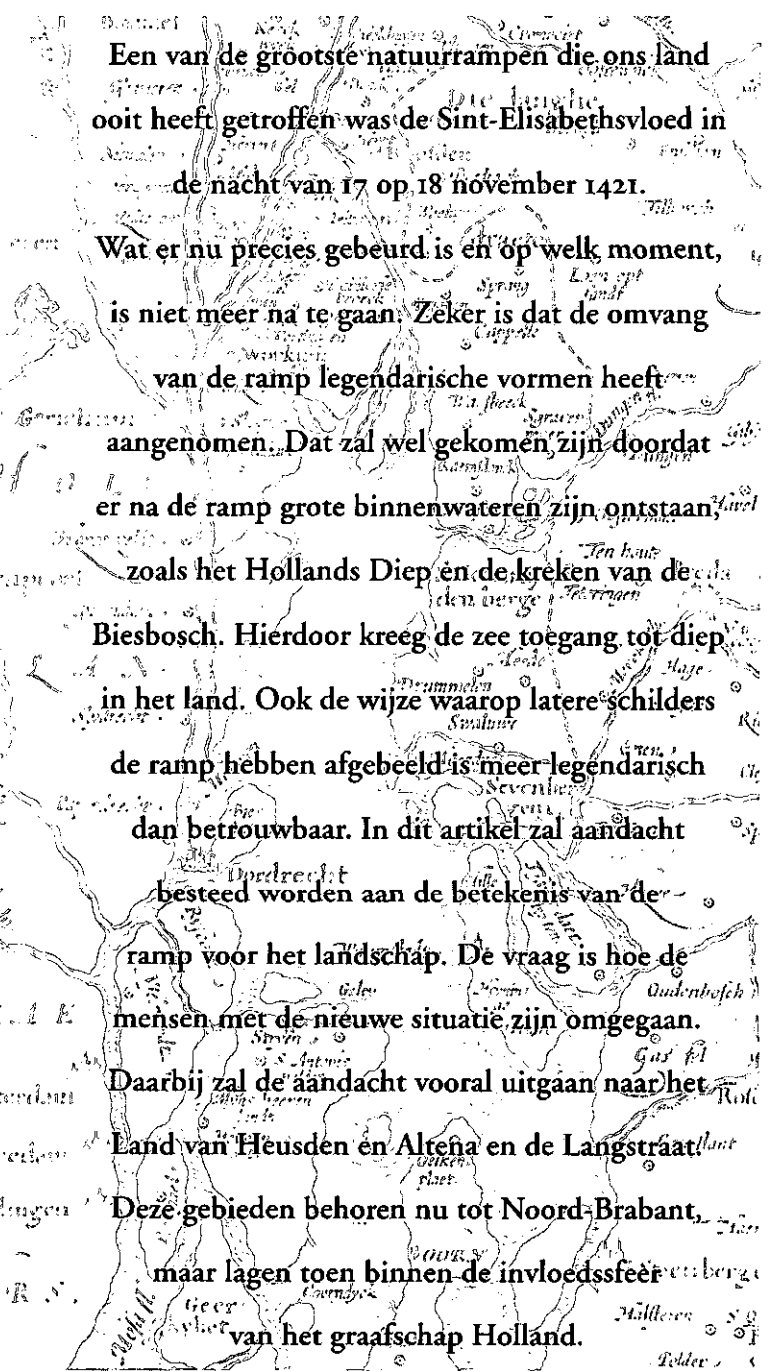

DE ZEE NEEMT, DE ZEE GEEFT

De gevolgen van de Sint-Elisabethsvloed in het Land van Heusden en Altena en de Langstraat

WIM BRAAMS

Een van de grootste natuurrampen die ons land ooit heeft getroffen was de Sint-Elisabethsvloed in de nacht van 17 op 18 november 1421.

Wat er nu precies gebeurd is en op welk moment, is niet meer na te gaan. Zeker is dat de omvang

van de ramp legendarische vormen heeft aangenomen. Dat zal wel gekomen zijn doordat er na de ramp grote binnenwateren zijn ontstaan,

zoals het Hollands Diep en de kreken van de Biesbosch. Hierdoor kreeg de zee toegang tot diep

in het land. Ook de wijze waarop latere schilders de ramp hebben afgebeeld is meer legendarisch dan betrouwbaar. In dit artikel zal aandacht

besteed worden aan de betekenis van de ramp voor het landschap. De vraag is hoe de mensen met de nieuwe situatie zijn omgegaan. Daarbij zal de aandacht vooral uitgaan naar het

Land van Heusden en Altena en de Langstraat. Deze gebieden behoren nu tot Noord-Brabant,

maar lagen toen binnen de invloedssfeer van het graafschap Holland.

Het directe gevolg van de Sint-Elisabethsvloed was de inbraak van de Grote Waard,¹ waardoor een aantal dorpen onder water verdween en een groot aantal inwoners om het leven kwam. Wat was nu deze Grote Waard? Dat is de eerste moeilijkheid, want deze naam werd in meerdere betekenissen gebruikt. Ter illustratie hiervan kan heel goed de bekende historische kaart van Beekman dienen.² Op deze kaart (afb. 1) wordt als Grote Waard een poldergebied aangeduid tussen de Oude Maas en het 'vaste land' van Brabant. Dit gebied wordt ook wel de oorspronkelijke Grote Waard genoemd. Na het verwezenlijken van een dijkkring langs de Merwede, de Heusdense Maas en langs de zand- en veengronden aan de zuidzijde, ontstond namelijk een nieuwe geografische eenheid die ook als Grote Waard werd aangeduid of in het Latijn: *Magna Insula*. In latere stukken wordt meestal deze grotere eenheid bedoeld, bijvoorbeeld als er sprake is van het hoogheemraadschap van de Grote Waard. In deze tweede betekenis omvatte de Grote Waard een aantal onderscheiden bestuurlijke eenheden. Het grootste deel behoorde tot het graafschap Holland en werd bestuurd door de baljuw van Zuid-Holland. In het westen echter behoorden enkele dorpen tot de heerlijkheid Strijen. In het noordoosten lag de heerlijkheid Altena binnen de dijkkring en in het zuidoosten de heerlijkheid Heusden, evenals enkele Brabantse dorpen zoals Nieuwkuijk, Drunen en Waalwijk. Daar had de baljuw van Zuid-Holland niets te zeggen. Wel had Holland de leenhoogheid van deze heerlijkheden in bezit en sinds 1357 ook de feitelijke bestuursmacht in het Land van Heusden.³ Dit laatste gebied werd toen bestuurd door een kastelein of burggraaf. Verder lag de stad Dordrecht in deze Grote Waard. De tussen de Oude Maas en de Dubbel gelegen Tiesselijnswaard kende een eigen zelfstandigheid en eigen privileges. Bestuurlijk was de Grote Waard dus geen eenheid, verre van dat, en daarbij speelde dan ook nog de partijstrijd tussen Hoeken en Kabeljauwen een rol. Nog in 1420 hadden de Kabeljauwen het beleg geslagen voor Geertruidenberg, dat trouw was aan Jacoba van Beieren. Het slot heeft een half jaar stand gehouden,

Afb. 1
De situatie van Zuid-Holland in de tijd voor de Sint-Elisabethsvloed. Kaart uit Beekman en Schuiling, 'School-atlas der gehele aarde', 1927.

maar moest - zwaar gehavend - worden opgegeven. Het archief van de Grote Waard schijnt daarbij verloren gegaan te zijn.⁴ Het is ook onjuist om de Grote Waard als een waterschap te beschouwen. De apart bestuurde eenheden hadden hun eigen waterregime en loosden hun neerslagoverschot op de Oude Maas, die door de Grote Waard naar Maasdam stroomde. In feite was het hoogheemraadschap van de Grote Waard een college dat als raak had de ringdijk en de daarbij behorende sluisen te beheren en daarop zonodig recht te spreken. Het college schouwde de dijk in wisselende samenstelling: in het Land van Heusden met zes heemraden uit het Hollandse deel van de Grote Waard, twee uit Altena en vier uit het Land van Heusden. In het Land van Altena had de dijkgraaf van de Grote Waard te weinig bevoegdheden; sinds 1396 leidde hij daar de schouw tezamen met de baljuw van Altena. Geen bestuurlijke eenheid dus, bovendien was er geen sterke financiële basis.⁵ Elk van de genoemde 'deelstaten' moest zijn eigen dijken onderhouden, kwam op voor zijn eigen lasten en betaalde bijvoorbeeld voor een of meer van de sluisen bij Maasdam. Verder moest er natuurlijk betaald worden voor de werken van het 'Gemeene Land', uitgevoerd door het hoogheemraadschap. Het is van belang dat we ons realiseren dat de ringdijk niet gesloten was. Bij Geertruidenberg stroomde de Donge met al het overtollige water uit haar stroomgebied de Grote Waard binnen. Daarom moesten bij Maasdam weer extra sluisen in stand worden gehouden. Deze wonderlijke situatie zal wellicht een politieke achtergrond hebben gehad. Het bood

Dordrecht in ieder geval de gelegenheid om de scheepvaart op Geertruidenberg onder controle te houden. De stelling van Stol, dat de Grote Waard eigenlijk te groot was voor een goed beheer, is ongetwijfeld juist.⁶

□ DIJKDOORBRAKEN □

Bij doorbraken in de ringdijk moest het betrokken deelgebied voor herstel zorgen. Luktte dat niet, dan kwam de graaf van Holland of de stad Dordrecht in actie. Doorbraken of bijna-doorbraken kwamen nogal eens voor. Zo kennen we doorbraken door hoog water op de rivieren in 1373 bij Andel, in 1393 bij Heusden en in 1396 bij Woudrichem. In 1412 was er een doorbraak aan de zuidzijde, in de Heidijk, en er zouden nog meer volgen.

Aan de zuidwestzijde van de Waard, in het Strijense deel, kreeg men in de loop der tijden meer te lijden van de af en toe voorkomende stormvloed.

De beschermende werking die er van de duinenrij was uitgegaan, werd steeds minder omdat het Haringvliet in de veertiende eeuw in omvang toenam. Dit zeegat werd steeds breder uitgeschuurd en bij vloed drong het water steeds dieper landinwaarts. In de buitenlanden voor de dijk was veen gegraven voor turf en zoutwinning, waardoor de gorzen hun functie als voorland van de dijk hadden verloren.⁷ Het kostte steeds meer moeite om de dijken bij Broek en omgeving te handhaven. In 1374 was hier de ringdijk al doorgebroken. Een tweede doorbraak moet plaats hebben gehad in 1376 en een derde in 1396. Vermoedelijk is het ook op deze plaats geweest, dat bij de beruchte stormvloed van 17 op 18 november 1421 de fatale doorbraak ontstond die de ondergang van de Grote Waard inluidde.

Doorbraken langs de Merwede deden zich met name voor bij Werkendam. Het Oude Wiel zou zijn ontstaan in 1374. In 1376 was er weer een calamiteit. In december 1421, kort na de doorbraak bij Broek, brak de Merwededijk bij Werkendam opnieuw, waardoor de waterover-

Afb. 2
Negentiende-eeuwse impressie van de Sint-Elisabethsvloed in 1421 door H. Weingärtner (1791-1858)
 (foto: Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch).

last in de Grote Waard nog verder toenam. De situatie was nu zo ernstig dat de dorpen in de Grote Waard het niet meer aankonden. Er moest hulp van buiten komen. De toenmalige graaf van Holland, Jan van Beieren, deed wat hij kon. Hij gaf opdrachten en sloot overeenkomsten. De blijkbaar traag op gang komende werkzaamheden werden gehinderd door stormvloeden en hoge rivierstanden in 1423. In 1424, weer op 18 november, deed een nieuwe stormvloed de herstelde dijkstukken weer verloren gaan. Nu ontstond er een situatie die niet meer te beheersen was en grote delen van de vroegere waard moesten aan de natuur worden overgelaten.

□ **GEVOLGEN VAN DE RAMP** □

Onderzoekers als Fockema Andreae⁸ en later Gottschalk⁹ hebben er op gewezen, dat het verloren gaan van de Grote Waard niet aan een enkele rampnacht moet worden toegeschreven. Het is een proces van jaren geweest dat door gebrek aan gegevens echter niet meer volledig is te reconstrueren. Merkwaardig is bijvoorbeeld de oorkonde die op 13 augustus 1423 werd uitgegeven door burgemeesters, schepenen en raden van Dordrecht en Geertruidenberg en de hoogheemraden van de Grote Waard. Zij verklaarden dat bewoners van het Land van Altena uit gunst en onverplicht met een bijdrage van 5000 Beierse guldens hadden geholpen bij het bedijken van de Grote Waard. Mocht het Land van Altena te eniger tijd overstroomd raken, dan zou de Grote Waard op haar beurt te hulp komen.

Maar toen kort daarop het Land van Altena daadwerkelijk onderliep, was de Grote Waard niet in staat om te helpen.

Hieruit kan worden afgeleid dat het water uit de Dordse Waard niet vrijelijk het Land van Altena kon instromen. Er moet dus een waterkering tussen die twee gebieden zijn geweest, mogelijk de Wirixwal, een kade ten zuiden van Werkendam. Ten tweede blijkt dat het grote gat in de Merwededijk bij Sleeuwijk, waardoor Altena tijdelijk verloren ging, pas na 13 augustus 1423 is ontstaan. Waarschijnlijk heeft deze doorbraak plaatsgehad in de herfst van 1423, bij langdurig hoog water op de rivieren. Zo is het ook te verklaren dat in de registers van de bijdragen voor de bouw van de Utrechtse dom Sleeuwijk vanaf 1423 niet meer voorkomt. De kerken van Emmikhoven, Waardhuizen en de Werken hadden in 1423 nog bijgedragen, maar komen dan een aantal jaren niet meer voor.

De kerk van Emmikhoven is zelfs nooit meer herbouwd. Door de gaten in de Merwededijk tussen Woudrichem en Dordrecht stroomde het water soms met kracht naar binnen. De situatie wordt gekarakteriseerd door de enorme hoeveelheden zand die achter deze gaten zijn afgezet. Het water stroomde bij eb weg naar het Hollands Diep. Al deze waterbewegingen leidden tot een krachtige erosie van het veen- en klei-op-veenlandschap. Geleidelijk ontstond hier de Biesbosch, een samenstel van platen en grote en kleine vloedkreeken of 'killen'. Buiten de killen en geulen werd eerst zand afgezet en daarna vanuit het zuiden jonge zeeklei.

Aan de zuidzijde van de Grote Waard moet de wateroverlast ook groot zijn geweest, met name in Geertruidenberg en in de dorpen Zwaluwe, Raamsdonk, Waspik, Capelle en Sprang. Het Hollands Diep werd gevormd en via dit diep is in feite het Haringvliet

door-gedrongen tot de omgeving van Geertruidenberg. Het zuidelijk deel van de Grote Waard, bekend als Veenzijde, was dunner bewoond dan de kleigebieden. De bewoning bevond zich voor een deel nog op de wat hogere zandgronden. Mede daardoor is een aantal dorpen behouden gebleven; grote delen van de landbouwgrond van deze dorpen kwamen wel onder invloed van eb en vloed en werden, zoals dat werd genoemd, 'rijdende'.

□ **BEDIJINGEN** □

In de strijd die de bewoners van de Grote Waard hebben gevoerd om de zee weer terug te dringen, kan men verschillende fasen onderkennen. De eerste fase was een defensieve. Door de aanleg van bedijkingen, waarbij zo mogelijk gebruik werd gemaakt van oude dijken, kaden en natuurlijke hoogten, trachtte men snel de woonplaatsen te beschermen en het land terug te winnen.

De tweede fase, die geruime tijd later plaatsvond, werd gekenmerkt door meer offensieve bedijkingen. Daar waar het voorland voldoende hoog was opgeslibd, werden de gorzen eerst voorzien van zomerdijken, en daarna vaak in grotere complexen omgeven door een winterdijk, waarna bewoning weer mogelijk was. Als derde fase kan nog worden genoemd het bedwingen van de rivieren en de killen met een verdere landaanwinning. Dat waren projecten uit de negentiende en twintigste eeuw. De eerste fase stond meestal onder leiding van de plaatselijke heren, zij het met een octrooi van de landsheer, die er voor zorgde dat er meteen een dijkgraaf werd benoemd. Er zijn aanwijzingen dat de aan te leggen dijken werden verhoefslaagd, dat wil zeggen dat zij werden verdeeld in stukken die door de belanghebbenden zelf op hoogte moesten worden gebracht. Als de eigenaar zich niet meldde, raakte hij zijn land kwijt aan de heer. Deze nam het stuk dijk over dat op dit land verhoefslaagd was. Eventueel trad hierbij een vermogend man op. Wie aan zijn verplichtingen had voldaan, had zijn land 'bedijkt' en had het daarmee als het ware teruggekocht. De heer, of eventueel de dijkgraaf dan wel een kapitaalkrachtig persoon, kwam in het bezit van onbeheerde stukken land; dat heette 'naar dijkkracht opwinnen'.

Het proces van de defensieve bedijking is vermoedelijk begonnen bij Heusden en bij Waalwijk.¹⁰ In de Langstraat werd van Baardwijk tot Raamsdonk een winterdijk aangelegd, waarmee een aantal nederzettelingen werd beschermd. In het Land van Heusden werd rond 1432 een dijk aangelegd, in de stukken uit die tijd vaak de Zoutendijk genoemd, van Veen in het noorden via Genderen en Doeveren naar Elshout. Het zuidelijke deel hiervan heet nu nog de Elshoutse Zeedijk.

Die dijk vormt met al zijn kronkels en wielen thans een prachtige fietsroute. Bij Doeveren werd een sluis gebouwd, waardoor de Oude Maas vanaf Hedikhuizen weer een binnenwater werd. Later, in 1450, volgde de Mosterdijk van Meeuwen naar Andel. Men gebruikte verder de behouden gebleven dijk langs de Heusdense Maas en een al lang in onbruik geraakte dijk aan de noordzijde van de Oude Maas om een nieuwe dijkkring te maken. Deze noordelijke dijk van de Oude Maas dateerde nog uit de tijd van vóór de Grote Waard, toen de Oude Maas nog niet bij Hedikhuizen was afgesloten (circa 1273).

In het Land van Altena waren de dorpen Andel, Giessen en Rijswijk reeds beschermd toen Woudrichem in 1451 een groot deel van zijn dorpsgebied inpolderde met de Oudendijk. Door een gezamenlijke inspanning van het graafschap Holland, het Land van Altena en de heerlijkheid van Eethen en Meeuwen bracht men in 1461 een bedijking van Werkendam naar Dussen tot stand, waarbij tevens een groot stroomgat aan de Merwede werd overdijkt. Het gehele Land van Heusden en een groot deel van het Land van Altena waren na 1461 opnieuw in gebruik.

□ **DE ZEEDIJK VAN 1461** □

Ter illustratie van de fase van de defensieve bedijkingen kan het gebied om Almkerk worden gekozen. De kern van dit dorp was behouden en bewoond gebleven.

In 1436 schonken de ambachtsheer en de burenen van Op Alm de kerkgoederen daar aan de moederkerk te Almkerk, op voorwaarde, dat ze zouden terugkeren als Op Alm weer bedijkt mocht worden.¹¹ In 1442 stond de bisschop toe, dat de fabrieksmeesters van de kerk in Almkerk de kerk van Op Alm zouden slopen en de opbrengst zouden beleggen in renten, die zouden dienen voor het lezen van missen voor degenen die in Op Alm waren begraven. De diensten in de kerk van Almkerk vonden blijkbaar wel doorgang!

De ordonnantie voor de dijk van Werkendam naar Dussen werd uitgevaardigd door de graaf van Hoorn als heer van Altena, de graaf van Nassau als kastelein van Heusden, de vrouwe van Eethen en Meeuwen en de stad Dordrecht. Het hoogheemraadschap van de Grote Waard bestond immers niet meer, want de dijk was er niet meer. In de aanhef van het reglement wordt verwezen naar de 'principale handvest'. Dat moet het handvest geweest zijn met het octrooi van de landsheer, Philips de Goede, maar die oorkonde is verloren gegaan. De ordonnantie bevat tal van regels, onder andere betreffende de verdeling van kosten over de belanghebbenden. Elke heer moest in zijn eigen land de onwillige landen bedijken of doen bedijken.¹² Wie een

*Afb. 3
Tijdens de regeerperiode van Filips de Goede, hertog van Bourgondië en hertog van Holland van 1433 tot 1465, werden grote delen van het Land van Heusden en Altena en de Langstraat bedijkt (foto: Noordbrabants Museum).*

tijnsgoed had en dat land bedijkte, zou voortaan halve tijns geven, tenzij de tijnsouder ook de helft van de bedijking betaalde.¹³ Wie zijn land had bedijkt, zou verder gedurende vijftien jaar slechts halve tienden verschuldigd zijn, tenzij de tiendhouder zijn tiende in de bedijking nam, maar dat was niet gebruikelijk. Het feit dat de leenman moest bedijken en niet de leenheer stond niet in de ordonnantie; dat was vanzelfsprekend. Uit de nauwkeurig geformuleerde regels blijkt dat men inmiddels ervaring had met de regelgeving in het geval van een herdijking.

□ DE LATERE BEDIJKINGEN □

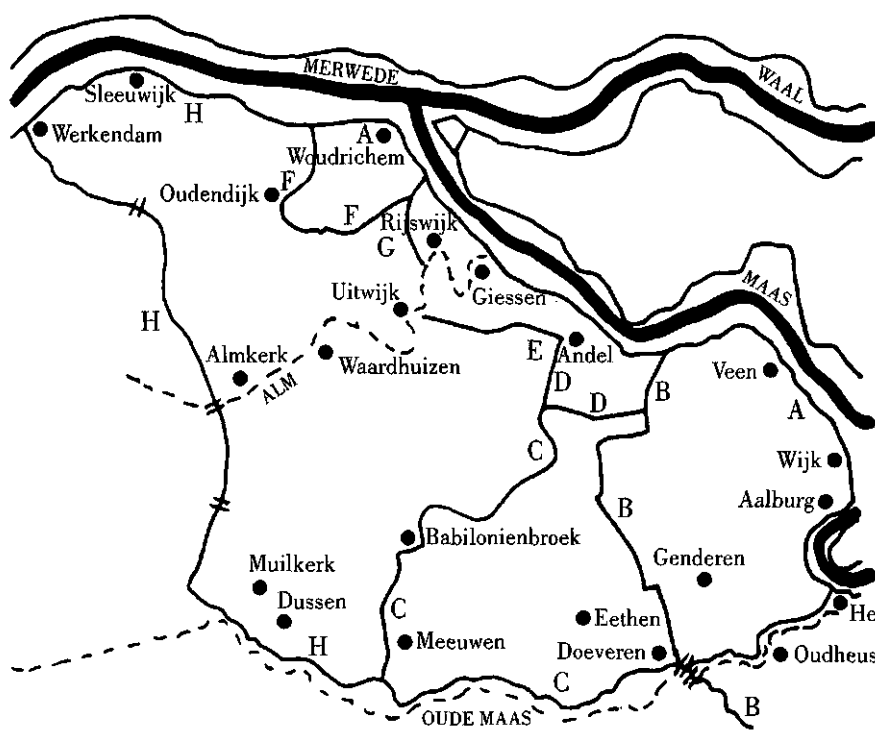
De tweede fase was die van het bedijken van gorzen. Er zijn dan een of meer eeuwen voorbij gegaan. Nazaten van vroegere eigenaren konden veelal hun rechten niet meer hard maken. Sommige kerkelijke instellingen met een goed archief lukte dat echter wel. Na lang procederen slaagde bijvoorbeeld het kartuizerklooster bij Geertruidenberg er in 1561 in om weer in het bezit gesteld te worden van zijn landerijen ten westen van Emmikhoven.¹⁴ De ambtenaren van de heerlijkheid Altena hadden deze gorzen al in gebruik genomen, mogelijk voor de jacht of de visserij. Ook de rentmeester van de abdij van Oostbroek bij De Bilt kon in de zeventiende eeuw zijn bezomerdijkte gronden weer verpachten. Waar geen eigenaren hun rechten konden bewijzen, trad de overheid in hun plaats. De rentmeesters van de heren van Breda en de graven van Holland

speelden een grote rol bij de definitieve bedijking van de gorzen die inmiddels voldoende hoog waren opgeslibd. Aan de oostzijde en de zuidzijde van de Biesbosch werden in de periode 1640-1650 nieuwe poldereenheden gevormd: het Nieuw Land van Altena, de Zuidhollandse polder bij Dussen en de Emillapolder tussen Geertruidenberg en Zwaluwe. Deze jonge polders stonden lang bekend om hun vruchtbaarheid. Doorgaans was de klei niet te zwaar en het humusgehalte hoog, waardoor de grond zich zeer goed leende voor de akkerbouw. Thans worden deze polders in de zomer gekenmerkt door velden met aardappels en suikerbieten en in de winter door glimmende bruine bonen.

In het estuarium ten noorden van de Winterdijk of Langstraatse Bandijk bestond een geheel andere situatie.¹⁵ Deze buitenpolders liepen bij stormvloed nog wel eens onder water. Nadat de Bergse Maas door dit gebied was gegraven, veranderde de situatie niet wezenlijk. Ook onder rustige omstandigheden waren eb en vloed tot bij Waalwijk merkbaar. Bij stormvloed kon het er flink spoken; de vele wielen bij de Elshoutse Zeedijk vormen daarvan de stille getuigen. 's Winters werd er nog wel eens wat slib en organisch materiaal afgezet, maar 's zomers konden de buitenpolders gebruikt worden als hooiland. Hooi was in de dorpen van de westelijke Langstraat een belangrijk handelsartikel geworden. Het was van een zeer goede kwaliteit, waarschijnlijk door een evenwichtige minerale samenstelling; het werd zelfs voor een deel geëxporteerd. Men kan dus zeggen dat de gronden die een of meer eeuwen aan de zee waren prijs gegeven, er door de afzetting van een pakket estuariumklei doorgaans in kwaliteit flink op vooruit waren gegaan. Voordien waren deze gronden voor een groot deel uitgeveende gronden geweest en veengronden met een dun kleidek, die voor de landbouw beperkte mogelijkheden boden. Nu waren zij zagezegd 'verjongd'. Winst uit verlies dus. Dat was veel minder het geval bij de gronden die in de vijftiende eeuw snel na de ramp waren herdijkt, maar daar was de bescherming van de nederzettingen dan ook de hoogste prioriteit geweest.

□ DEN DUYL, EEN BIJZONDER GEVAL □

In het centrum van het Land van Heusden en Altena bevindt zich een grote kom, bestaande uit zware klei op veen. Het maaiveld daalt hier tot 0,8 m -NAP, dat is 1,5 m lager dan de stroomruggen ten noorden en ten zuiden van deze kom.¹⁶ De kom was vanouds verdeeld over de aanliggende dorpen: Emmikhoven, Waardhuizen, Giessen, Andel, Veen, Babylonienbroek en Hill. Het grootste deel ervan vormde tot aan de ruilverkaveling de polder 'Den Duyl'. In sommige winters liep

Afb. 4
 Vijftiende-eeuwse dijken in het Land van Heusden en Altena.
 Legenda: A = Behouden gebleven dijk langs de Heusdense Maas, vermoedelijk uit de dertiende eeuw; B = Genderse Dijk-Elshoutse Zeedijk (1432); C = Drongelense Zeedijk-Mosterddijk (1450); D en E = Achterdijk en Rietdijk van Andel en Giessen; F = Oudendijk van Woudrichem (1450); G = Rijswijkse dijkje; H = Merwededijk-Werkense Dijk-Kornse Dijk-Dussense Zeedijk (1461).

deze polder door regen en kwelwater langzaam vol. De drie watermolens hadden dan geruime tijd nodig om de polder van bijna duizend hectare weer droog te krijgen. Den Duyl was dan ook vrijwel onbewoond. De dijk uit 1461 van Werkendam naar Dussen sloot enkele stroomgaten af, waaronder het Wielensteinse gat en het Doornse gat ten noorden van Almkerk. Ook bij Dussen moet een stroomgat hebben gelegen. Dat blijkt uit de aanwezigheid van getij-afzettingen zoals die zijn aangegeven op afb. 5. Uit de begrenzing van deze afzetting tegen de Mosterddijk van 1450 blijkt dat de vloedstroom vanuit het Hollands Diep hier pas na 1450 was doorgedrongen en dus niet lang kon hebben gefunctioneerd. Merkwaardig is dat de afzetting op de bovenrand van de kom ligt, het diepe deel van de grote kom ten zuidoosten van Almkerk bleef er vrij van. In dit diepe deel lag een dunne laag humeuze klei aan de oppervlakte.

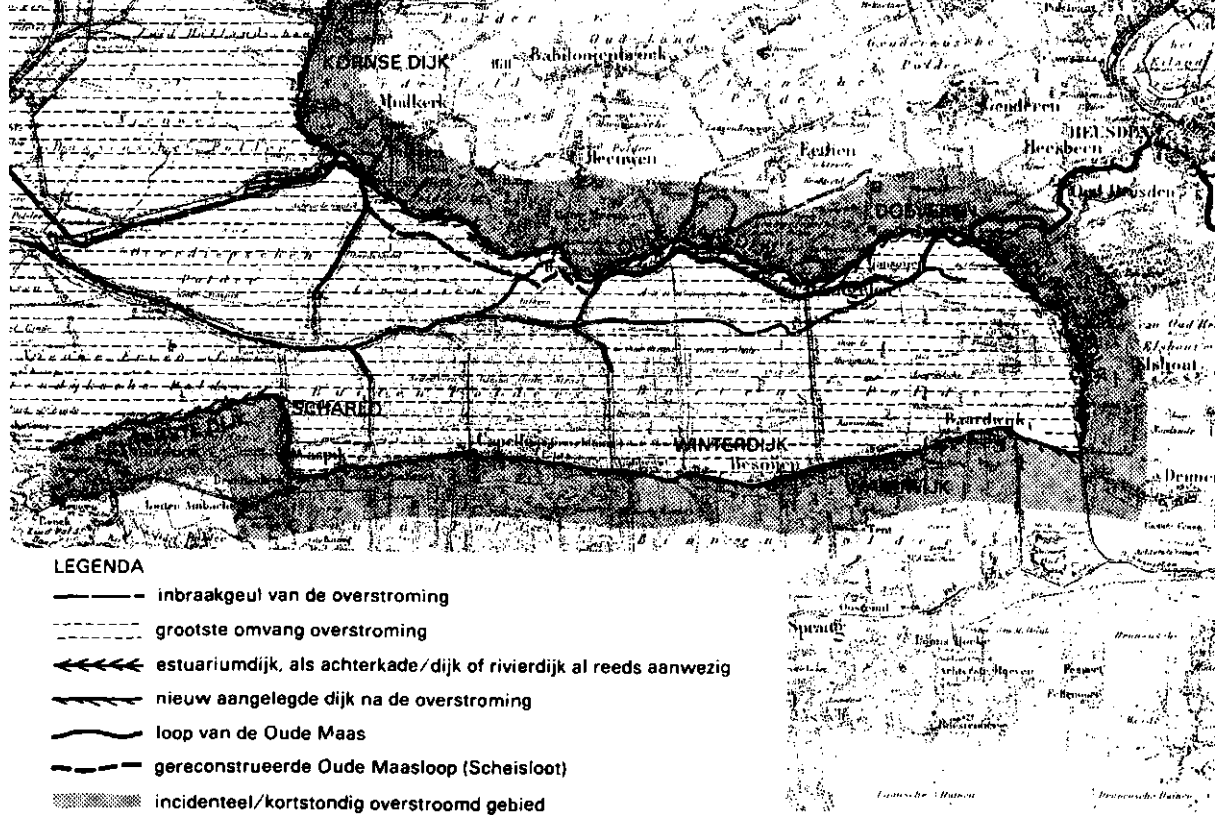
Dit afzettingspatroon weerspiegelt de begroeiing zoals die zich na de Sint-Elisabethsvloed moet hebben ontwikkeld. De rand van deze grote kom zal zijn gebruikt voor beweiding zolang het tij niet te hoog was. We hebben gezien dat Almkerk in deze periode bewoond was. Dat zal ook het geval geweest zijn met de dorpen aan de oost- en zuidzijde, zoals Andel, Eethen en Meeuwen, mogelijk zelfs met Babilonienbroek, waar de oude boerderijen op flinke terpen staan. Het diepe middendeel van de kom moet permanent onder water hebben gestaan. De naam van die polder, Den Duyl, en toponiemen als Bieskade en Bieskamp wijzen op een opgaande begroeiing met moerasplanten.¹⁷ Bij hoge vloed zal het slibhoudende water wel

over de graslanden zijn uitgestroomd, maar weinig in de zware begroeiing zijn doorgedrongen. Daar kon zich nog wel wat organisch materiaal afzetten, maar geen estuariumklei.

De overgang van het stroomgat tussen Almkerk en Dussen voorkwam dat Den Duyl zich tot een binnenzee ontwikkelde die een nieuwe bedreiging kon gaan worden voor de omliggende dorpen. Het bleef echter wel een uitgestrekte laagte die niet als een volwaardig landbouwgebied kon worden gezien. Men oogste er wat hooi en liet er jonge runderen en paarden grazen. De biesen en lisdodden maakten plaats voor eendekooien. In de loop der tijd moeten er wel zo'n twintig eendekooien zijn aangelegd, die enige tijd werden geëxploiteerd en vervolgens weer verlaten. De sporen daarvan zijn op oudere kaarten nog terug te vinden. Voor vogels was het een eldorado, voor mensen een onherbergzaam oord.

CONCLUSIES

Het is vrij algemeen bekend dat na de Sint-Elisabethsvloed van 1421 de Biesbosch is ontstaan. Minder bekend is, dat het overstromingsgebied veel groter is geweest en dat al vrij kort na de ramp de boeren in het randgebied eigenhandig dijken hebben opgeworpen en hersteld. Verschillende grote polders werden echter pas in de zeventiende eeuw bedijkt. Het merkwaardige is, dat deze zogenaamde verjongde gronden voor de landbouw veel meer waarde hadden dan een groot deel van de gronden van de Grote Waard had vóór de ramp. Voor de gedupeerden van de ramp kwam die troost echter veel te laat. De Grote Waard is na de vloed weer

Afb. 5

De vorming van een estuarium beneden Doeveren na de defensieve bedijkingen uit de vijftiende eeuw. Kaart uit: C. de Bont, '...Al het merkwaardige in bonte afwisseling...' (Waalre, 1993)).

teruggevallen op zijn samenstellende delen. Het karakteristieke van de Grote Waard was namelijk, dat hij bestond uit een dijkkring met een specifieke rechtsregeling, een situatie die na de stormvloed niet meer is teruggekeerd. □

NOTEN

- 1 De namen Zuidhollandse Waard en Grote Dordse Waard kan men mijns inziens beter niet gebruiken.
- 2 Beekman en Schuiling, *School-atlas der geheele aarde* (1927^a) kaart no. 18.
- 3 De heerlijkheid Altena was tot 1332 een leen van Kleef, daarna van Holland. Leenmannen waren de heren, later graven van Hoorn, die Altena lieten besturen door een baljuw.
- 4 S.J. Fockema Andreae, *De grote of Zuid Hollandse Waard*. Studien over Waterschapsgeschiedenis III (1950).
- 5 De zwakke punten in de fysische en in de bestuurlijke gesteldheid worden zeer goed gehandeld door: T. Stol, 'Opkomst en ondergang van de Grote Waard', in: *Holland*, jrg. 13 (1981), nr. 3-4.
- 6 Ibidem.
- 7 Gorzen zijn buitendijkse landen, die zo hoog zijn opgeslibd dat ze permanent zijn begroeid. Voor de moerkwesties zie o.a.: C.C.W. de Korver, *De ondergang van de middeleeuwse Grote Waard*.
- 8 S.J. Fockema Andreae, *De grote of Zuid Hollandse Waard*.
- 9 M.K.E. Gottschalk, *Stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland*, 1-III (1971-1977).
- 10 Voor de Langstraat zie: C. de Bont, 'Al het merkwaardige in bon-

- te afwisseling'. Een historische geografie van Midden- en Oost-Brabant (Waalre, 1993). Voor Heusden en Altena: B.W. Braams, 'Het Land van Heusden en Altena na de Sint-Elisabethsvloed van 1421: de herdijkingen in de 15de eeuw', in: *Historisch-geografisch tijdschrift*, jrg. 8 (1990), nr. 2.
- 11 'Op Alm' is hetzelfde als 'Nieuwerkerk op de Alm'.
 - 12 Met 'onwillige landen' werden bedoeld: perceel grond waarvan de eigenaar niet kon of wilde meewerken aan de bedijking.
 - 13 Tijs of cijs was een jaarlijks te betalen bedrag voor het gebruik van een stuk grond, berustend op een vroegere overeenkomst.
 - 14 K.N. Korteweg, *Rechtsbronnen van Woudrichem en het Land van Altena* (1848) r. 405 en 406. Zie ook: J.G.M. Sanders, *Waterland als woestijn. Geschiedenis van het kartuizerklooster 'Het Hollandse Huis' bij Geertruidenberg, 1363-1595* (1990).
 - 15 Het begrip estuarium wordt hier gebruikt voor een gebied aan de benedenloop van een rivier waar eb en vloed een rol spelen, maar waar het water nog zoet is. De grond die daar wordt afgezet lijkt meer op zeeklei dan op rivierklei.
 - 16 Stroomruggen zijn ruggen van wat zanderige klei. Ze zijn ontstaan langs een vroegere rivier. Bij hoog water werd door de rivier vlak langs de stroomdraad zand en zanderige klei afgezet. Verder weg bezonk vooral het fijne slib, waaruit de zware komklei is gevormd. Voor het oorspronkelijke landschap zie: B.W. Braams, *Weyden en zeyden in het broek. Middeleeuwse onginning en exploitatie van de kommen in het Land van Heusden en Altena* (1995).
 - 17 'Duyl' en 'Dul' zijn volksnamen voor lisdodde. Bij Genderen komt 'Dulven' voor, bij Capelle een 'Dulver' en een 'Dullaart'. De naam Dulven bij Genderen is ouder dan de Sint-Elisabethsvloed, de naam van de polder Den Duyl lijkt van na die tijd te zijn.